AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
Dilçilik araşdırmaları, 2025, №1 *ISSN: 2664-5432*
Səhifə:143-148
http://doi.org/10.59849/2664-5432.2025.1.143

Elnarə PUTAYEVA*

MÜRƏKKƏB SİNTAKTİK BÜTÖVÜN ƏSAS XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR

XÜLASƏ

Mürəkkəb sintaktik bütövün daxili və xarici strukturları bir-biri ilə sıx bağlıdır, ona görə də verilmiş mətn vahidini təşkil edən bütünlük növləri onun tərkibini müəyyən edir ki, bu da öz növbəsində mətnin formalaşmasına kömək edir. Məzmun və ifadə planları ilə mətnin sintaktik bütövü bir-biri ilə sıx bağlıdır və bir-birindən asılıdır. Beləliklə, mürəkkəb sintaktik bütövdə bütün dil vahidləri "dərinliyi və çoxşaxəliliyi" ilə seçilir. Onlar çoxsaylı real və qrammatik mənaları birləşdirir ki, bu prosesi də sadə kimi qiymətləndirmək mümkün deyil. Qeyd edilən proses bir cümlənin hüdudları və digər cümlələrin birləşmələrindəki əlaqələrin dəyişməsi ilə mürəkkəbləşir. Bu xüsusiyyət ayrı-ayrı cümlələrlə ifadə olunan dolğun fikirlərdə də aydın şəkildə özünü göstərir.

Açar sözlər: *mürəkkəb sintaktik bütöv, cümlə, mətn, mürəkkəb sintaktik birləşmə vahidlər, paraqraf.*

Mürəkkəb sintaktik bütöv (MSB) özünəməxsus şəkildə bir-biri ilə əlaqələndirilmiş və bağlı bir sistem şəklində mətn daxilində öz funksiyası olan inteqral (yaradıcı) və konstituent (seçilən) hissələrdən ibarətdir. MSB mətnin özünəməxsus kiçik ifadə formasını mürəkkəb cümlələrlə təsvir edən daha kiçik temalara bölünən daxili hissəsi hesab olunur. MSB-nin xarici quruluşu onu mətndən seçib çıxarmağa kömək edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, MSB-nin tamlıq xarakteri həm məzmun, həm də ifadə tərzinə görə onu sistem şəklində rasional bir tərkib olaraq formalaşdırır. Elementlərin qarşılıqlı münasibətləri və əlaqələrinə əsaslanaraq əldə olunmuş tamlıq ayrı-ayrı elementlərin təklikdə sahib ola bilmədikləri yeni xüsusiyyətlərin yaranması üçün özül rolunu oynayır [Papusha: 2020, s11].

Mətnin tərtibindəki vacib şərtlərdən biri onun tərkib hissələrinin arasındakı semantik əlaqənin güclü olmasıdır. Mətn üç əsas vahidin - cümlə, mürəkkəb sintaktik bütöv və mətnin iyerarxik cəmindən ibarətdir. Mətnin tərkib hissələrin kəmiyyət baxımından fərqli saya sahib olması onun daxilinindəki predikativ hissələrin bir-biri ilə nisbi münasibətdə olmasına dəlalət edir. Qrammatik ənənələrə əsaslanan predikativ vahidlər cümlənin formalaşmasında baza rolunu oynayır. Müvafiq olaraq, predikativ vahidlər lazımi məlumatın ötürülməsində də əsas daşıyıcı rol oynayır. Beləcə, predikativ vahidlərin təməlində formalaşan sadə cümlələrin xüsusi ardıcıllıqla birləşməsi və əlaqələnməsi fonunda yaranan istənilən cümlələr toplusuna mürəkkəb sintaktik bütöv adını vermək olar [Akhundova: 2023, s.118]

Mətn dilçiliyinin əsas nəzəriyyələrinə əsasən, mətni yazılı və şifahi nitqin məhsulu kimi qəbul etmək olar, lakin daha dəqiq təyinat mətni dar çərçivədə yalnız yazılı nitqin nəticəsi hesab etmək olar. R.A. Kərimovaya əsasən, mətn yalnız yazılı olaraq deyil, həm də şifahi olaraq cümlələrin toplusu hesab olunmalıdır ki, hər iki mətn formasının bir ümumi cəhəti - özünəməxsus quruluşu vardır. A.Qulamov isə qeyd etmişdir ki, fikrin tamlığı və dolğun-

*Azərbaycan Dillər Universiteti. filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. E-mail:putayeva.elnara@adu.edu.az

luğu nisbi olsa da, bütöv mətndən anlaşıla bilər. Belə ki, bütöv fikir cümlədən daha geniş sayılan sintaktik tamın vasitəsilə ötürülür [Аманов,:2020, s.134].

Mətnin strukturu ilə bağlı məsələlərin müəyyən edilməsi və araşdırılaraq təhlil edilməsi tələbi K.Büst, Z.Harris, İ.R.Qalperin, İ.A.Fiqurovski, A.A.Potebnya, N.S.Pospelov, L.M.Loseva, M.A.Karpenko, Q.O.Vinakur, P.Hartmən və b. kimi dilçi-alimlərin xeyli sayda tədqiqat aparmasına səbəb olmuşdur. Onların əldə etdiyi əsas nəticə bundan ibarətdir ki, mətn şifahi və yazılı kommunikasiyanın ilkin məhsulu hesab oluna bilər. Mətnin linqvistik cəhətdən düzgün tərtib olunması mətni digər linqvistik vahidlərin sadə toplusundan fərqləndirməyə əsas verir [Akhundova: 2023].

Dilçilər mürəkkəb sintaktik bütövü təyin etmək üçün bir sıra terminlərdən istifadə edirlər. Onlardan Peşkovski - kompleks, sintaktik bütöv, sintaktik kompleks; Axmanova - superfraza; Fiqurovski - mətn kimi terminlərə müraciət etmişdir [Amanov: 2021]. Fikrimizcə, mürəkkəb sintaktik bütöv termini bu prosesin əsas mahiyyətini tam əks etdirir.

Mətndə bütövlük məsələsi dilçilikdə son dövrdə tədqiq edilən əsas məsələlərdən biridir. Bununla belə, bəzi alimlər paraqrafı mətn vahidi kimi tanıyırlar [Papusha :2010]. Belə ki, paraqraf termini əsasən iki istimaqətdə istifadə olunur:

1. Abzas kimi - yazılı mətndə mətnin birinci sətrindən (və ya sətrin əvvəlindən) başlayaraq.
2. Sadə və ya mürəkkəb cümlələrdən ibarət vahidin yazılı hissəsi, tərkibində suprafraza vahidi və ya onun hissəsi kimi.

L.Losevaya (1973) görə, abzas yazılı nitqin ayrıca vahidi deyil, mətnin bir hissəsidir, müxtəlif sintaktik vahidlərlə təmsil olunur (mürəkkəb sintaktik bütöv, cümlə və ya mürəkkəb sintaktik birləşmə vahidlər). Paraqrafın ayrılması, ilk növbədə, mətn vahidinin başlanğıcına vurğu ilə bağlıdır və bir cümlə bir paraqraf hesab edilə bilər [Loseva :1973].

Mürəkkəb sintaktik bütöv dörd istiqamətdə öyrənilə bilər:

1. mətnin məzmununa görə;
2. mətnin istifadəsinə görə;
3. mətnin quruluşuna görə;
4. mətnin funksiyasına görə.

Bəzi alimlər məzmun baxımından mətnin məntiqi uyğunluğu ilə mürəkkəb sintaktik bütövu bərabərləşdirirlər [Vodiasova:2012]. Lakin məlumdur ki, mətnin məntiqi uyğunluğu ümumi mətnin uyğunluğu ilə eyni deyil, çünki mətndə məntiqi baxımdan ziddiyyətlər, uyğunsuzluqlar, fasilələr və s. ola bilər.

Mətn praqmatik baxımından ən az öyrənilən sahələrdən biridir. İ.Qalperinə görə, bu baxımdan mətn hissələrinin ardıcıllığını müəyyən etmək üçün mürəkkəb sintaktik bütövü öyrənmək, yəni mətnlərin yaranma mexanizmini müəyyən etmək çox vacibdir [Halperin:2020].

Əsas ünsiyyət üsulu haqqında danışarkən Q.Solqanik mürəkkəb sintaktik bütövün iki struktur tipini fərqləndirir:

1. Bütöv - cümlələr bir-birinə bağlı olduqda (müstəqil cümlələr arasında zəncirvari nəsr cümlələri)
2. Sıra - cümlələrin məzmunu bir-biri ilə müqayisə edildikdə (paralel bağlanan nəsr cümlələri) [Solganik: 2010].

Mürəkkəb sintaktik bütövün bu şəkildə olması yalnız bədii ədəbiyyatın dili və üslubunun öyrənilməsində nəzərə çarpır.

Mürəkkəb sintaktik bütövün komponentlərinin qarşılıqlı asılılığına əsaslanaraq, N.Turmaçeva mürəkkəb sintaktik bütövlükdə qrammatik asılılığın beş əsas növünü ayırır:

✓ zəncir bağı;

✓ paralel qoşulma;

✓ sıra bağlantısı;

✓ vasitələrlə əlaqə;

✓ situasiya ünsiyyəti [Turmacheva: 1973].

Müxtəlif mürəkkəb sintaktik tamların mövcudluğu iki əsas amillə müəyyən edilir: birincisi, növləri mürəkkəb sintaktik bütövü təşkil edən cümlələr, digəri isə onlar arasındakı əlaqənin xüsusiyyətləri. Bu iki amil funksional üslubdan, mətnin növündən və müəllifin fərdi üslubundan asılıdır. Mətn semantik-sintaktik-üslubi bütövdür və özünəməxsus mürəkkəb quruluşa malikdir. Mətn komponentlərinin hər bir müstəqil təsviri xarakter daşıyır və ayrıca tədqiqat obyekti təşkil edir.

Mətnin əsas komponenti olan mürəkkəb sintaktik bütövü ayırmaq həmişə asan olmur. Bəzi hallarda, o, bir paraqrafa uyğun gəlir, digər hallarda, bir paraqraf asanlıqla bir neçə kompleksə bölünə bilər. Ötürülən məlumatın məzmunundan və xüsusilə praqmatik münasibətdən asılı olaraq, mürəkkəb sintaktik bütöv və abzas sərhədləri çox vaxt üst-üstə düşür. Buna baxmayaraq, mürəkkəb sintaktik bütöv mətnin, cümlə isə mürəkkəb sintaktik bütövün tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilir.

L.Loseva mürəkkəb sintaktik bütövün aşağıdakı xarakterik xüsusiyyətlərini fərqləndirir:

✓ mürəkkəb sintaktik bütöv mətndəki ən böyük sintaktik vahiddir.

✓ mürəkkəb sintaktik bütöv - tematik, eləcə də leksik cəhətdən birləşmiş müstəqil cümlələr qrupudur.

✓ mürəkkəb sintaktik bütöv təsvir olunan hadisənin istənilən tərəfini əhatə edir.

✓ mürəkkəb sintaktik bütövdə cümlələr arasında əlaqə birbaşa və ya dolayı ola bilər [Loseva:1980].

Sadalanan xassələrə əsaslanaraq, müəllif ümumilikdə mürəkkəb sintaktik bütövü ən genişlənmiş hissə kimi müəyyən etmiş, mətndəki sintaktik vahid, mövzunun bu və ya digər tərəfini təsvir edən bir-biri ilə əlaqəli cümlələr qrupu kimi təsvir etmişdir.

K.Vəliyev mürəkkəb sintaktik bütövlük əlamətləri kimi aşağıdakıları göstərir:

✓ məzmunun vəhdəti, yəni bütövlüyü;

✓ hissələrin qarşılıqlı asılılığında təzahür edən ünsiyyət üsulları;

✓ struktur əlaqə;

✓ mürəkkəb cümlələrlə müqayisədə ünsiyyət üsullarının dərinliyi və çoxşaxəliliyi;

✓ mətndə qrammatik və leksik vahidlərin nisbi müstəqilliyi;

✓ açar sözlərin, cümlələrin olması, onları əvəzliklərlə, eləcə də sinonimlərlə əvəz etmək imkanı [Veliev:1970].

Linqvistik vahid olaraq MSB qrammatik quruluşu ilə mətnin tərkib hissələrinin müvafiq ardıcıllığı ilə şərtlənən bütöv rolunu oynayır.

MSB-nin struktur-semantik quruluşu həm MSB-nin xüsusi məlumat toplusunu özündə cəmləşdirən mikroteması, həm də MSB-nin bütöv tam mətnin məzmunu ilə əlaqəsini aşkara çıxaran mikroideya üçün əsas rolunu oynayır. Bununla belə, MSB mətnin əsas tərkibi semantik vahidi kimi mətn formalaşdıran vacib bir elementi olaraq təhlil olunmalıdır. MSB

və mətn ayrılmaz xarakter daşımaqla yanaşı, konstruktiv-sintaktik, kommunikativ-sintaktik və semantik-sintaktik tərtib tələbləri daxilində bir-birindən asılıdır [Papusha:2020].

Bəzi dilçilər mürəkkəb sintaktik bütövü mürəkkəb proses kimi öyrənmişlər. Mürəkkəb sintaktik bütövün əlamətləri daha çoxdur bütün mətndə və ya mətndən müəyyən bir fraqmentdə aydın şəkildə özünü göstərir [Jandar: 2012]. Beləliklə, cümlələrin məzmunu və formal (leksik və qrammatik) xüsusiyyətləri mürəkkəb sintaktik vahidlər arasında sərhədlərin müəyyən edilməsi zamanı nəzərə alınır. Əvvəlki cümlədəki məzmun asılılığı növbəti cümlə ilə bir mürəkkəb sintaktik bütövü digərindən ayırmağa kömək edir. Əgər mənalı asılılıq yoxdursa, o zaman mikro mətn bitir, və yeni mürəkkəb sintaktik bütöv başlayır.

Mürəkkəb sintaktik tamın yekun cümləsi oxucunun diqqətini ona yönəltməklə seçilir ki, mürəkkəb sintaktik bütövdə ifadə olunan düşüncə sona çatır [Bednarskaya: 2017, s.6]. Mürəkkəb sintaktik bütövün yekun cümləsini formalaşdırarkən bağlayıcılar və ya bağlayıcı kimi işlənən sözlərdən bərabər və ardıcıldan geniş şəkildə istifadə olunur.

Adətən, mürəkkəb sintaktik bütövün yekun cümləsi kompleksin tamamlanmasını bildirsə də, sintaktik bütöv mürəkkəb sintaktik bütövün mərkəzi hissəsi ilə müəyyən semantik əlaqəyə malikdir. Eyni zamanda bu yolla yeni mikro mövzunun təqdimatına asan keçid üçün şərait yaradılır, ona görə də onlar (yekun cümlələr) mürəkkəb sintaktik bütövün hissələrini, eləcə də bütün mətni birləşdirən vasitə hesab edilir [Amanov: 2021, s.3].

Cümlənin daxilindəki elementlər arasındakı əlaqələr və mətnin birinci cümləsi ilə ikinci cümləsi arasındakı bağlılıq əvvəlki cümlənin bəzi elementlərini sonrakı cümləyə "ötürür". Mətnin komponentləri arasındakı koheziya leksik, semantik, morfoloji, üslubi və sintaktik vasitələrlə təmin edilir. Mətnin tərkib hissələri bir-biri ilə ya ikitərəfli (proqressiv və ya reqressiv), ya da birtərəfli şəkildə əlaqələndirilmiş olur. Mətn mürəkkəbləşdikcə onun quruluşu və tərkib hissələri də müvafiq olaraq mürəkkəbləşir. Ümumi cəhət ondan ibarətdir ki, bütün mətndaxili cümlələr tematik olaraq əlaqələndirilir və bu müstəqil cümlələr leksik-qrammatik, və ritmik-melodik xüsusiyyətlərlə bir-birini tamamlayır [Akhundova: 2023, s.120].

Ünsiyyət və kommunikasiya vasitəsi kimi mətn özünün funksional və üslubi xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur. Hər bir mətnin üslubu onun özünəməxsus xüsusiyyəti kimi bütövlük və koherensiya ilə birbaşa əlaqəlidir. Bu xüsusiyyətlər olmadan kommunikasiyanı həyata keçirmək qeyri-mümkün hesab olunur. Cümlələrin bir-biri ilə necə əlaqələnməsi məsələsi mətnin semantik-struktur xüsusiyyətlərinin təhlilində vacib rol oynadığı kimi, bu məsələ həm də MSB-nin təhlilinə yeni yanaşma tələb edir. Əsas məqam birləşmiş və əlaqələndirilmiş cümlələrin strukturdaxili əlaqələrini üzə çıxarmaq hesab olunarsa, bu zaman cümlələrin qrammatik və struktur aspektindən birləşərək əvvəlcə mikromətn, sonra isə daha böyük mətn parçalarında birləşməsi məsələsi xüsusi diqqət çəkir.

Mətnin linqvistik tədqiqat obyekti kimi təhlilini apararaq onun hansı əsas xüsusiyyətlərinin MSB-ni digər linqvistik vahidlərin sadə toplusundan fərqləndirməyə kömək etdiyini araşdırmaqdan ibarətdir.

Məqalədə mürəkkəb sintaktik bütövün daxili əlamətləri sistematik olaraq iri mətn parçalarının tərkibi əlamətləri kimi araşdırılır. MSB öz struktur-semantik tərtibatı ilə fərqlənən linqvistik dil vahidi hesab olunduğu üçün MSB və mətnin konstruktiv-sintaktik, kommunikativ-sintaktik və semantik-sintaktik tərtib tələbləri daxilində bir-birindən asılığının təhlil edilməsi üsullarının araşdırılması məqalənin elmi yeniliyinə dəlalət edir.

Məqalədən müəllim və tələbələr, dilçilik sahəsi üzrə tədqiqatçılar, magistr pilləsi üzrə tələbələr, doktorant və dissertantlar istifadə edə bilərlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Akhundova K.B. Text as a linguistic object and the product of speech community. Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика. Том 34 (73) № 5, - 2023. pp.117-121.
2. Amanov A.S. Analysis of a Complex Syntactic Whole As A Linguistic Text Unit. Journal of Pharmaceutical Negative Results Uzbekistan. Volume 13, Special Issue 7, – 2022. pp.1871-1875.
3. Amanov, A.S. Interpretation of text theory and essence and linguistics of Uzbek and other Turkic languages. Academic research in educational sciences, 2(10), - 2021.
4. Аманов, А.С. Complex syntactic integrity in philology. EPRA International Journal of Socio-Economic and Environmental Outlook. Vol. 10, Issue 9, September 2023.
5. Аманов, А.С. The essence of the text units. EPRA International Journal of Research and Development (IJRD). Vol. 5, Issue 10, October 2020. pp.133-136.
6. Bednarskaya, L.D. A multi-component complex sentence and a complex syntactic whole. Bulletin of the Kostroma State University, 23(Special issue), - 2017. pp.22-27.
7. Halperin, I.R. Text as an object of linguistic research. Editorial URSS, - 2009. 144 p.
8. Jandar, B.M., & Shkhapatseva, M.H. A complex syntactic whole in Russian, Adyghe and English. Bulletin of the Adyghe State University. Series 2: Philology and Art History, (2), - 2012.
9. Loseva, L.M. How the text is built: a guide for teachers. Education. - 1980.
10. Loseva, L.M. The text as a single whole of a higher order and its components (complex syntactic integers). - 1973.
11. Papusha, I.S. Complex syntactic whole as a linguistic text unit. In E3S Web of Conferences. EDP Sciences. Vol. 210, - 2020.
12. Papusha, I.S. Features of a complex syntactic whole literary text. Bulletin of the Moscow State Regional University. Series:Russian Philology, (1), - 2010.
13. Solganik, G.Y. Fundamentals of speech linguistics. Tutorial. Moscow State University named after MV Lomonosov. - 2010.
14. Turmacheva, N.A. On the types of formal and logical connections in superphrasal unity. Moscow. - 1973.
15. Veliev, K.N. A complex syntactic whole and its poetic constituents in an epic text. -1970.
16. Vodiasova, L.P. A complex syntactic whole as the main structural unit of micro text in the modern Erzya language. Bulletin of Ugric Studies, (2 (9)), - 2012.

ON THE MAIN CHARACTERISTICS OF A COMPLEX SYNTACTIC WHOLE

SUMMARY

The internal and external structures of a complex syntactic whole are closely interconnected, therefore, the types of wholes that make up a given text unit determine its composition, which in turn contributes to the formation of the text. The content and expression plans, as well as the syntactic whole of the text, are closely interconnected and interdependent. Thus, all language units in a complex syntactic whole are distinguished by their "depth and versatility". They combine numerous real and grammatical meanings, which makes it impossible to assess this process as simple. The mentioned process is complicated by the change in the boundaries of a sentence and the connections in the combinations to other sentences. This feature is also clearly manifested in complete ideas expressed in separate sentences.

Keywords: *complex syntactical whole, sentence, text, complex syntactical connected units, paragraph.*

ОБ ОСНОВНЫХ ХАРАКТЕРИСТИКАХ СЛОЖНОГО СИНТАКСИЧЕСКОГО ЦЕЛОГО

РЕЗЮМЕ

Внутренняя и внешняя структуры сложного синтаксического целого тесно взаимосвязаны, поэтому типы целых, входящих в состав данной текстовой единицы, определяют ее состав, который в свою очередь способствует формированию текста. Планы содержания и выражения, а также синтаксическое целое текста тесно взаимосвязаны и взаимообусловлены. Таким образом, все языковые единицы в сложном синтаксическом целом отличаются «глубиной и многогранностью». Они объединяют в себе многочисленные вещественные и грамматические значения, что не позволяет оценить этот процесс как простой. Указанный процесс осложняется изменением границ предложения и связями в сочетаниях с другими предложениями. Эта особенность отчетливо проявляется и в идеях, выраженных в отдельных предложениях.

Ключевые слова: *сложное синтаксическое целое, предложение, текст, сложные синтаксические связные единицы, абзац.*